

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

روایت‌های کهن فارسی:

قصه‌ها و حکایت‌ها

با مروری بر تاریخچهٔ روایت‌شناسی
و نظریه‌های روایت

مریم درپر

(عضو هیأت علمی دانشگاه کوثر بجنورد)

مژگان میرحسینی

(عضو هیأت علمی دانشگاه کوثر بجنورد)

انستشارات
تمدن علم

سرشناسه	: درپر، مریم
عنوان و نام پندآور	: روایت‌های کهن فارسی قصه‌ها و حکایت‌ها : با مروری بر تاریخچه روایت‌شناسی و نظریه‌های روایت/مریم درپر، مژگان میرحسینی.
مشخصات نشر	: تهران: تمدن علمی، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۲۷۸ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۸۱۲۷-۶۵-۹
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: روایت‌گری- تاریخ
موضوع	: Narration (Rhetoric)- History
شماره افزوده	: میرحسینی، مژگان
رده بندی کنگره	: PN۲۱۲/د۴۹ ۱۳۹۷
رده بندی دیویی	: ۸۰۸/۳
شماره کتایشناسی ملی	: ۵۱۴۲۲۹۶

انتشارات
تمدن علمی

روایت‌های کهن فارسی:

قصه‌ها و حکایت‌ها

مریم درپر، مژگان میرحسینی

(عضو هیأت علمی دانشگاه کوثر بجنورد)

صفحه آرایی: مهدی شکری

چاپ اول: ۱۳۹۷

تیراژ: ۵۵۰ نسخه

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: رامین

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری

بن بست گرانفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۶۰۰-۸۱۲۷-۶۵-۹

این ادعا که از ادبیات نکاتی می‌آموزیم،
ادعایی که بر زبان می‌رانیم و دیگران تأیید می‌کنند،
بر این میل ما استوار است که می‌پذیریم تفاوت‌های رایج میان واقعیت و
داستان و میان روایت و حقیقت را می‌دانیم؛
حقیقتی که با دقت و تخیل می‌توان آن را از دل روایت بیرون کشید
والاس مارتین

فهرست

سخنی با خواننده..... ۱۱

پیشگفتار..... ۱۳

فصل اول: مروری بر تاریخچه روایت‌شناسی..... ۱۷

درآمد..... ۱۷

۱-۱. روایت چیست؟ و روایت‌شناسی چه تعریفی دارد؟..... ۱۷

۲-۱. ویژگی‌های تمایزبخش روایت..... ۲۰

۳-۱. تاریخچه روایت‌شناسی و نظریه‌های روایت..... ۲۱

۱-۳-۱. دوره صورت‌گرا..... ۲۳

۲-۳-۱. دوره ساختارگرایی..... ۲۱

۳-۳-۱. گرایش‌های امروزی..... ۴۶

۴-۳-۱. گرمس و تحول نظریه‌های روایت..... ۵۳

فصل دوم: قصه و حکایت..... ۵۹

درآمد..... ۵۹

۱-۲. قصه چیست؟..... ۵۹

۲-۲. خصوصیات عمده قصه‌ها..... ۶۱

۳-۲. عناصر ساختاری قصه‌ها..... ۶۴

- ۶۶ ۴-۲. حکایت چیست؟
 ۶۶ ۵-۲. اصطلاحات خاص ادبیات روایی

فصل سوم: متون روایی برجسته ۷۰

- ۷۰ درآمد
 ۷۰ ۱-۳. سندبادنامه
 ۷۲ ۱-۱-۳. عناصر روایی سندبادنامه
 ۷۳ ۱-۱-۳. حکایت‌های برگزیده
 ۷۳ ۱-۲-۱-۳. داستان زن و گوسفند و پیلان و حمدونگان
 ۷۵ ۲-۱-۳. داستان کودک پنج‌ساله و گنده‌پیر و طراران
 ۷۷ ۳-۲-۱-۳. حکایت روباه و کفشگر و اهل شارستان
 ۷۹ ۴-۲-۱-۳. داستان عاشق و گنده‌پیر و سگ گریان
 ۸۷ ۳-۱-۳. معرفی منابع بیشتر
 ۸۷ کتاب‌ها
 ۸۸ مقالات
 ۸۹ پایان‌نامه‌ها
 ۹۰ ۲-۳. سمک عیار
 ۹۰ ۱-۲-۳. عناصر روایی سمک عیار
 ۹۲ ۲-۲-۳. نمونه‌ای از قصه سمک عیار؛ آزاد شدن سمک به دست شاهان
 ۱۰۵ ۳-۲-۳. معرفی منابع بیشتر
 ۱۰۵ کتاب‌ها
 ۱۰۶ مقالات
 ۱۱۰ پایان‌نامه‌ها
 ۱۱۱ ۳-۳. مرزبان‌نامه

- ۱۱۲..... ۱-۳-۳. عناصر روایی مرزبان‌نامه
- ۱۱۲..... ۲-۳-۳. حکایت‌های برگزیده
- ۱۱۳..... ۱-۲-۳-۳. حکایت هنبوی با ضحاک
- ۱۱۴..... ۲-۲-۳-۳. داستان شگالِ خسروار
- ۱۱۷..... ۳-۲-۳-۳. در ملکِ نیکبخت و وصایایی که فرزندان را به وقت وفات فرمود
- ۱۲۰..... ۴-۲-۳-۳. داستان سه انبازِ راهزن با یکدیگر
- ۱۲۱..... ۵-۲-۳-۳. داستانِ رایِ هند با ندیم
- ۱۲۳..... ۶-۲-۳-۳. داستان زغنِ ماهیِ خوار با ماهی
- ۱۲۳..... ۷-۲-۳-۳. داستان بجهٔ زاغ با زاغ
- ۱۲۴..... ۸-۲-۳-۳. داستان خسرو با خر آسیابان
- ۱۲۶..... ۹-۲-۳-۳. داستانِ طبّاحِ نادان
- ۱۲۶..... ۱۰-۲-۳-۳. داستانِ روباه با خروس
- ۱۲۸..... ۱۱-۲-۳-۳. داستانِ مارافسای و مار
- ۱۲۹..... ۱۲-۲-۳-۳. داستانِ برزگر با گرگ و مار
- ۱۳۰..... ۱۳-۲-۳-۳. داستانِ مردِ باغبان با خسرو
- ۱۳۱..... ۳-۳-۳. معرفی منابع بیشتر
- ۱۳۱..... کتاب‌ها
- ۱۳۱..... مقالات
- ۱۳۳..... پایان‌نامه‌ها
- ۱۳۸..... ۴-۳. جوامع الحکایات و لوامع الروایات
- ۱۳۹..... ۱-۴-۳. حکایت‌های برگزیده
- ۱۳۹..... ۱-۱-۴-۳. سبب زهر آلود و دزدان
- ۱۴۰..... ۲-۱-۴-۳. حکایت زرگر و درودگر
- ۱۴۳..... ۳-۱-۴-۳. غرور بخت‌آزمای

- ۱۴۵..... ۴-۱-۴-۳. صحیفه‌ای از خزانه غیب
- ۱۴۶..... ۵-۱-۴-۳. حضرت سلیمان و خارپشت
- ۱۴۷..... ۶-۱-۴-۳. چاه مکن بهر کسی
- ۱۴۹..... ۷-۱-۴-۳. زن دانا و کاردان
- ۱۵۰..... ۲-۴-۳. معرفی منابع بیشتر
- ۱۵۰..... کتاب‌ها
- ۱۵۱..... مقالات
- ۱۵۱..... پایان‌نامه‌ها
- ۱۵۲..... ۵-۳. فرج بعد از شدت
- ۱۵۳..... ۱-۵-۳. عناصر روایی فرج بعد از شدت
- ۱۵۵..... ۲-۵-۳. حکایت‌های برگزیده
- ۱۵۵..... ۱-۲-۵-۳. حکایت
- ۱۵۸..... ۲-۲-۵-۳. حکایت
- ۱۶۱..... ۳-۲-۵-۳. حکایت
- ۱۶۳..... ۴-۲-۵-۳. حکایت
- ۱۶۷..... ۵-۲-۵-۳. حکایت
- ۱۷۱..... ۶-۲-۵-۳. حکایت
- ۱۷۳..... ۳-۵-۳. معرفی منابع بیشتر
- ۱۷۳..... کتاب‌ها
- ۱۷۴..... مقالات
- ۱۷۵..... پایان‌نامه‌ها
- ۱۷۵..... ۶-۳. طوطی‌نامه
- ۱۷۸..... ۱-۶-۳. عناصر روایی در طوطی‌نامه
- ۱۸۰..... ۲-۶-۳. قصه‌های برگزیده

- ۱۸۱..... ۳-۶-۱. داستان شب چهل و هفتم
- ۱۸۴..... ۳-۶-۲. داستان شب سی و چهارم
- ۱۸۹..... ۳-۶-۳. داستان شب بیست و نهم
- ۱۹۵..... ۳-۶-۳. معرفی منابع بیشتر
- ۱۹۵..... کتاب‌ها
- ۱۹۶..... مقالات
- ۱۹۷..... پایان‌نامه‌ها
- ۱۹۸..... ۳-۷. هزار و یک شب
- ۱۹۹..... ۳-۷-۱. حکایت‌های برگزیده
- ۲۰۰..... ۳-۷-۱. حکایت تدبیر زن
- ۲۰۱..... ۳-۷-۲. حکایت هارون و ابونواس
- ۲۰۲..... ۳-۷-۳. حکایت مُلکُ الموت
- ۲۰۶..... ۳-۷-۴. حکایت بنده مقرب
- ۲۰۹..... ۳-۷-۵. حکایت مرد پاکدامن
- ۲۱۲..... ۳-۷-۶. حکایت شیخ نایینا
- ۲۱۶..... ۳-۷-۲. معرفی منابع بیشتر
- ۲۱۶..... کتاب‌ها
- ۲۱۸..... مقالات
- ۲۱۹..... پایان‌نامه‌ها
- ۲۲۰..... ۳-۸. حمزه‌نامه
- ۲۲۳..... ۳-۸-۱. عناصر روایی قصه امیر حمزه
- ۲۲۴..... ۳-۸-۲. نمونه‌ای از قصه امیر حمزه
- ۲۲۴..... ۳-۸-۲-۱. جنگ کردن امیر با بهرام خاقان و بستن او را به حضور نوشیروان عادل
- ۲۲۷..... ۳-۸-۲-۲. عاشق شدن امیر بر دختر نوشیروان که او را مهرنگار نام بود

۱۰ روایت‌های کهن فارسی: قصه‌ها و حکایت‌ها

- ۲۲۸..... جنگیدن لندهور با حمزه..... ۳-۲-۸-۳
- ۲۳۲..... معرفی منابع بیشتر..... ۳-۸-۳
- ۲۳۲..... کتاب‌ها.....
- ۲۳۳..... مقالات.....
- ۲۳۴..... پایان‌نامه‌ها.....
- ۲۳۵..... ۹-۳-۹. امیر ارسلان نامدار.....
- ۲۳۶..... ۱-۹-۳. عناصر روایی داستان امیر ارسلان نامدار.....
- ۲۳۷..... ۲-۹-۳. نمونه‌ای از داستان امیر ارسلان نامدار.....
- ۲۶۴..... ۳-۹-۳. معرفی منابع بیشتر.....
- ۲۶۴..... کتاب‌ها.....
- ۲۶۵..... مقالات.....
- ۲۶۶..... پایان‌نامه‌ها.....
- ۲۶۸..... **کتاب‌نامه**.....
- ۲۶۷..... فارسی.....
- ۲۷۲..... لاتین.....

سخنی با خواننده

به همان نسبت که اندیشه و نگاه بشر تغییر کرد و دیگر در ظرف یک زمان و یک مکان خاص ننگنجد، روایت او نیز از زندگی، از جهان و از خودش تغییر کرد و به تبع این تغییر، روایت‌شناسی هم از روایت‌شناسی کلاسیک و کهن؛ ارسطویی و ساختارگرایانه به روایت‌شناسی جهان‌های موازی و ممکن رسید. در این راه پربینج و خم و درازی که روایت و روایت‌شناسی پشت سر گذاشته، به‌عنوان یک شاخهٔ میان‌رشته‌ای نه تنها از دانش زبان‌شناسی سود برده بلکه از پیشرفت‌هایی که در دنیای علم و در فیزیک کوانتم روی داده نیز فایده بر گرفته است.

کاربرد واژهٔ روایت‌شناسی به تزوتان تودروف در دستور زبان دکامرون (۱۹۶۹) برمی‌گردد و عمر نظریه‌پردازی پیرامون روایت حدود پنجاه سال است و اگر ژرف‌تر بکاویم بیش از یک سده نمی‌شود اما تغییرات روایت و روایت‌شناسی در طول این زمان اندک چشم‌گیر بوده و در مقابل عمر درازی که روایت دارد، چنان که روایت را به قدمت خود بشر دانسته‌اند، این تغییرات چشمگیر و حتی تکان‌دهنده است.

در فصل نخست کتاب حاضر برآنیم که پرهیبی از این راه را در پیش چشم خوانندهٔ گرامی مجسم کنیم، در پیچ و خم‌های آن درنگ کرده و مراحل تغییری را که روایت‌شناسی داشته است، از صورتگرایی و ساختارگرایی گرفته تا بعد از ساختارگرایی نشان دهیم. مبنای نگارش فصل نخست این بوده که در ذهن خوانندهٔ اندیشه‌ورز خارخاری بیافرینیم تا خود پی نظریه‌های روایت را از صورت‌گرایی / شکل‌شناسی / ریخت‌شناسی و ساختارگرایی گرفته تا پساساخت‌گرایی و نظریهٔ جهان‌های موازی و جهان‌های ممکن بگیرد. در پایان این فصل، با طرح پرسش‌هایی سعی شده تا خوانندگان محترم خود ماجرای روایت را از حکایت، قصه و رمانس گرفته تا داستان کوتاه و رمان واقع‌گرا، مدرن و پست مدرن دنبال نمایند. در فصل دوم کتاب به تعریف قصه و حکایت می‌پردازیم،

ویژگی‌های هریک را بیان می‌کنیم و از عناصر ساختاری آنها سخن می‌گوییم و درباره اصطلاحات خاص ادبیات روایی شامل صحنه، لحن، شخصیت، زاویه دید و... توضیحاتی می‌دهیم. در فصل سوم نمونه‌هایی از حکایت‌ها و قصه‌ها را که با دقتی و سواس گونه از میان بسیارها برگزیده‌ایم، به همراه معرفی کوتاه هریک از متون داستانی، در پیش روی پژوهشگران و خوانندگان گرامی قرار می‌دهیم تا بتوانند آموخته‌ها و دانسته‌هایشان را در تجزیه و تحلیل این متون به کار گیرند و مبحث روایت و عناصر روایی را در آنها دنبال نمایند. از امتیازات پژوهش حاضر، کتاب‌شناسی و معرفی مقاله‌ها و پایان‌نامه‌هایی است که در ارتباط با هریک از متون برگزیده آورده‌ایم؛ این کتاب‌شناسی در بخش پایانی هر کدام با عنوان معرفی منابع بیش‌تر آمده است. امید است استادان محترم رشته زبان و ادبیات فارسی و دانشجویان عزیز این رشته، این مختصر را ژرف‌تر بکاوند و نگارندگان را از کاستی‌های آن باخبر سازند.

مریم درپر و مؤگان میرحسینی

تابستان ۱۳۹۶

بجنورد

پیش‌گفتار

حق با والاس مارتین است که فهم روایت را طرحی معطوف به آینده دانسته و در پایان کتاب *نظریه‌های روایت* (۱۳۹۳: ۱۴۴) با طرح این پرسش که روایت چیست؟ می‌نویسد:

فقط این را می‌توانم بگویم که اگر پاسخ این پرسش را می‌دانستم هرگز به بحث از نظریه‌های اخیر روایت نمی‌پرداختم. فهم روایت طرحی است معطوف به آینده- و نه فقط رشته ادبیات، تاریخ‌نگاران و فیلسوفان هم باید بدانند که از نظریه‌های روایت چه مایه می‌توانند آموخت.

گذر زمان و تغییراتی که نظریه روایت از سال ۱۹۶۶ - سال نگارش کتاب *نظریه‌های روایت والاس مارتین* - تا به امروز داشته است، گفته او را تأیید می‌کند؛ امروزه دیگر روایت‌شناسی به دانش‌بینارشته‌ای تبدیل شده است، که هم به رشته‌هایی مانند تاریخ، فلسفه، روان‌شناسی و مردم‌شناسی فایده رسانده (همان: ۱۴۲-۱۴۳) و هم خود از دیگر دانش‌ها و بیش‌تر از همه از زبان‌شناسی بهره برده است. دیوید هرمان عنوان «پژوهش بینارشته‌ای در روایت»^۱ را به کار برده و اشاره می‌کند که روایت‌شناسی پساکلاسیک^۲ رویکردهای بینارشته‌ای هستند که در این شیوه، «دیالوگ نزدیکتری میان نظریه‌پردازان روایت و پژوهشگران رشته‌های دیگر رخ می‌دهد» (هرمان، ۲۰۰۹: ۸۶ به نقل از بامشکی، ۱۳۹۵: ۹۲) از جمله این ارتباطات به مطرح بودن مفهوم «جهان‌های موازی» در حوزه علم فیزیک و روایت اشاره کرده‌اند (نک. بامشکی، ۱۳۹۵: ۹۱-۱۱۸). از امروز به بعد نیز نظریه‌های روایت و فهم روایت طرحی معطوف به آینده باقی خواهد ماند.

این علم آنچه را که همه روایت‌ها به‌طور مشترک دارند (در سطح داستان، روایت‌گری و ارتباطشان) و نیز عواملی را که آن‌ها را از یکدیگر متمایز می‌نماید،

¹ interdisciplinary narrative research

² postclassical narratology

بررسی می‌کند و سعی دارد که توانایی تولید و فهم روایت را آشکار کند. روایت‌شناسی ساخت‌گرا در مسیر پیشرفت خود به روایت‌شناسی معاصر تغییر یافت که بنا بر تعریف ژرار ژنت^۱ عبارت است از مطالعهٔ روایت‌ها به‌عنوان بازنمایی زبانی حوادث و موقعیت‌هایی که در زمان نظم داده شده‌اند. در این قلمرو محدود، روایت‌شناسی به سطح خود داستان توجه نمی‌کند (به‌عنوان مثال بر آن نیست که دستور داستان‌ها یا پیرنگ‌ها را بیان کند) بلکه بر ارتباطات ممکن میان داستان و متن روایی تمرکز می‌کند و به‌طور خاص به مسائل زمان^۲، وجه^۳ و صدا^۴ می‌پردازد (پرینس، ۲۰۰۳: ۶۶ به نقل از بامشکی، ۱۳۹۳: ۱۱). امروزه چهار رویکرد مهم دربارهٔ روایت وجود دارد که هر کدام به یک ویژگی اساسی در روایت توجه می‌کنند:

رویکرد نخست زمانی است؛ این رویکرد توالی زمانی را مهم‌ترین ویژگی متن روایی دانسته و روایت را بازنمایی حداقل دو رویداد واقعی یا خیالی در توالی زمانی تعریف می‌کند. رویکرد دوم علیت را مهم دانسته و ارتباط علی و سببی را میان رویدادهای روایی ضروری می‌داند. رویکرد سوم، رویکرد به اصطلاح کمینه^۵ است و می‌گوید هر بیان از یک کنش یا رویداد به خودی خود یک روایت است؛ زیرا بر گذر از وضعیت قبلی به وضعیت بعدی دلالت می‌کند. رویکرد چهارم رویکرد تبدیلی^۶ است که به سادگی روایت را راهی برای خواندن متن در نظر می‌گیرد. در میان این رویکردهای چهارگانه، رویکرد زمانی و علی رایج‌تر هستند (بامشکی: ۱۳۹۳: ۱۳-۱۴)؛ ریمون کنان داشتن ارتباط زمانی را کافی می‌داند اما دیوید هرمان تعریف سنتی روایت را که عبارت است از «توالی

^۱ gérard genette

^۲ tense

^۳ mode

^۴ voice

^۵ minimal

^۶ transactional

رویدادها از نظر زمانی و علیّی «نقد کرده و معتقد است که قید «از نظر زمانی و علیّی» می‌تواند حذف شود؛ زیرا ارتباط معنادار بین رویدادها از تعامل میان خواننده و متن و تأویل خواننده از متن حاصل می‌شود. بنابراین، ارتباط معناداری که می‌تواند استعاری، مجازی یا درون‌مایه‌ای باشد، کافی به نظر می‌رسد. او با ذکر مثال‌هایی به تفاوت ارتباط زمانی و علیّی بین رویدادها با ارتباط معنادار بین رویدادها می‌پردازد و نوع ارتباطی را نشان می‌دهد که منجر به پدید آمدن یک روایت می‌شود: اگر کسی بگوید «بله من می‌توانم فردا بیایم»، آیا به این معناست که ما در این جا یک داستان داریم؟ خیر. زیرا در این جمله رویدادها به طریق معنادار به هم متصل نمی‌شود و همچنین یک داستان حداقل باید از سه مؤلفه تشکیل شود: موقعیت آغازین، کنش یا رویداد و نتیجه. مثلاً جان خوشحال بود، سپس دوست خود را از دست داد و در نتیجه ناراحت شد. حتی عبارت «او نمی‌تواند بیاید زیرا مریض است» نیز روایت ایجاد نمی‌کند زیرا ارتباط معناداری میان رویدادها به وجود نمی‌آورد و تنها ارتباط علیّی در آن وجود دارد. اما عبارت «بارانی بس شدید می‌بارید در خیابان؛ همچنان که در قلب او» یک داستان بسیار کوتاه است زیرا ارتباط استعاری یا نمادین ایجاد می‌کند ولی شامل ارتباط علیّی و زمانی هم نیست (همانجا).

با توجه به ظرافت‌هایی که در تعریف روایت وجود دارد و تحولاتی که در دانش روایت‌شناسی روی داده که در این پیش‌گفتار به گوشه‌ای از آن اشاره کردیم، در فصل اول کتاب حاضر، به تعریف روایت و روایت‌شناسی می‌پردازیم، به ویژگی‌های تمایزبخش متن روایی از دیگر متون اشاره کرده و سپس تاریخچه روایت‌شناسی را به تفصیل در سه بخش مرور خواهیم کرد. در پایان فصل اول به طرح پرسش‌هایی می‌پردازیم که این فصل را به فصل‌های بعدی کتاب پیوند می‌دهد؛ برای پاسخ‌گویی به پرسش‌ها، فصل نخست دانش نظری مقدماتی و سرنخ‌هایی را جهت آشنایی با نظریه‌پردازان روایت در اختیار

خوانندگان عزیز، به‌ویژه دانشجویان گرامی قرار می‌دهد. در فصل دوم به تعریف قصه و حکایت می‌پردازیم، ویژگی‌ها و خصوصیات قصه‌ها را بیان می‌کنیم، از عناصر روایی و عناصر ساختاری آنها سخن می‌گوییم و درباره اصطلاحات خاص ادبیات روایی توضیحاتی می‌دهیم. در فصل سوم متون روایی برجسته را به ترتیب تاریخی معرفی می‌کنیم و به منظور آشنایی بیشتر خوانندگان محترم با این متون، قصه‌ها و حکایت‌هایی را از میان بسیارها برگزیده‌ایم پیش روی آنها قرار می‌دهیم تا بتوانند با توجه به آموخته‌های خود متون روایی را تجزیه و تحلیل نموده و به مواردی مانند سطوح روایی، شیوه روایت، راوی، روایت‌شنو، کانونی‌سازی، زمان و ... پردازند و به این نکته که بامشکی (همان: ۷) نیز به آن اشاره کرده، توجه داشته باشند که خود متن روایی می‌تواند نظریه و الگوی خاصی را به دست دهد؛ زیرا یک نظریه قطعی و از پیش تعیین شده در تحلیل روایت وجود ندارد و امروزه با وجود تأکید بر استفاده از چارچوب نظری در پژوهش، رویکردهای روش‌شناختی جدید به مرگ روش واحد و از پیش تعیین شده اعتقاد دارند؛ زیرا هر اثر ادبی نظریه و الگوی خاص حاکم بر خود را تعیین می‌کند و الگوی از پیش تعیین شده وجود ندارد که بر اساس آن به بررسی روایت پردازیم.